

15. Бевз Т. Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному секретаріаті: між конструктивністю і опозиційністю // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 110-124.
16. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – 412 с.
17. Гунчак Т. Україна – перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь. 1993. – 287с.
18. Солдатенко В. Суспільно-політичні погляди, революційна й державна діяльність Володимира Винниченка. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка. До 125-річчя від дня народження. – К., 2006. – 280 с.
19. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. – Книга перша. Видавництво Чарторийських. – Нью – Йорк. – 1969 – 152 с.
20. Грушевський М. Спомини. – К., 1989. – № 9.
21. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
22. Лебедева І. Проблема урядової коаліції за доби Центральної Ради // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/9.pdf
23. Енциклопедія українознавства. Т. І. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – 399 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребенюк Олена Іванівна – пошукувач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія України доби національно-визвольних змагань.

УДК 271.4(477):94(477.44 Кальник)+930.2

КАЛЬНИЦЬКИЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ДЕКАНАТ: СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК

Григорій КАЗЬМИРЧУК (Київ)

На матеріалах візитацій Кальницького греко-католицького деканату XVII–XVIII століть досліджено церковне й соціальне життя мешканців м. Кальника, подана характеристика парохів кальницької церкви, розкрита їхня діяльність на користь церкви й потреб громади міста.

Ключові слова: візитації, кальницький деканат, м. Кальник, парох, протоприсвітерська візитація, ктитор, намісництво.

На материалах визитаций Кальницкого греко-католического деканата XVII–XVIII столетий исследованы церковная и социальная жизнь г. Кальника, подана характеристика парохов кальницкой церкви, исследована их деятельность для блага церкви и потребностей общины города.

Ключевые слова: визитации, кальницкий деканат, г. Кальник, парох, протопресвитерская визитация, ктитор, наместничество.

Based on materials of Kalnik Greek-Catholic's visitation XVII–XVIII centuries the article shows the church and social life of the Kalnik, filed the

characterization of Kalnitsky church's priests, and disclosed their work for the good of the church and community needs of the city.

Keywords: visitation, Kalnitsky dean's office, the Kalnik, priest, protopresvitera'skaya visitation, churchwarden, governorship.

Берестейська унія 1596 р. змінила соціально-релігійне життя в Правобережній Україні. Тут утверджується греко-католицька церква, яка поступово, при підтримці королівської влади та польських власників маєтків, розпочала реалізацію рішень унії на заміну православної віри греко-католицькою. Клірики й греко-католицькі парафіяни насильницькими методами утверджували свою віру: захопленням і переосв'яченням православних храмів, вигнанням попередніх священиків з парафій, заміною православних парохів на греко-католицьких, розбудовою нових кірх, часто на місці спалених православних храмів. Греко-католицька церква, особливо на Правобережжі України, отримала підтримку польських місцевих власників українських сіл та містечок, так званих ктиторів храмів.

Вивчення історії уніатської церкви останнім часом отримала потужний імпульс у планетарному масштабі завдяки наполегливій праці вітчизняних львівських та польських істориків. Одночасно виникають лакуни в суцільному історіографічному полотні проблеми, оскільки відсутні конкретні регіональні праці, у яких би нагромаджувався документальний матеріал – основа майбутніх узагальнюючих досліджень. Наше дослідження й слугує цій меті. У ньому аналізуються п'ять візитаційних документів Кальницького деканату різних років, які дають можливість реконструювати життя й діяльність греко-католицької спільноти в цьому Подільському містечку XVII–XVIII століть.

Розбудовуються адміністративні органи. Греко-католики об'єднуються в Галицько–Кам'янецько–Київську митрополію. У літературі вона інколи ще називається Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія, або Київською унійною метрополією, яка у свою чергу поділялася на намісництва, клироси (Барський, Браславський, Галицький, Кам'янецький, Львівський та інші), а вони – на деканати. Кордони цих церковних територіальних об'єднань протягом століть не завжди були сталими. Часто вони змінювали свої межі, як і кількість храмів, передачею їх до інших новостворених церковних адміністративних центрів. Кальницький деканат (намісництво), мабуть, виник ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Однією з адміністративних функцій консисторії та деканів було проведення перевірок діяльності парохій – візитації, які поділялися на генеральні та протоприсвітерські.

Достеменно неможливо окреслити все коло джерел цієї теми. Найважливіший комплекс візитаційних матеріалів концентрується в різних науково-дослідних закладах нашої вітчизни. Найбільше таких документів сконцентровано в Національному музеї у Львові ім. Андрія Шептицького [13, арк. 300], зокрема матеріали Генеральної візитації 1730–1733 років. Низка архівних документів зберігається в Державному архіві Житомирської області у Ф. 178 “Луцько–Житомирської римо–католицької консисторії” [4, арк. 13–14зв.; 5, арк. 3–4зв.] та Інституті рукопису Національної бібліотеки України НАН України в м. Києві [6, арк. 1–2].

Ряд документів опублікували львівські вчені Микола Крикун та Ігор Сковчиляс у своїх наукових працях. Відзначимо, що статистичні матеріали розкривають кількісні виплати державі парафіями коштів на користь новоствореного 1789 року 100 тисячного війська [10, с. 365, 393]. 1894 року в часопису “Киевские епархиальные ведомости” опублікували матеріали про “захоплених в унію” 1775 року тимчасово повернутих православних храмів Кальницької протопопії. Значення цих матеріалів виняткове для дослідження нашої теми, оскільки називає прізвища переосвячених священників 18 храмів, коли відбулося їхнє навернення до православного благочестя, наявність відповідних “грамот”, які надавали право проводити Божу службу в них, а також кількість дворів у цих селах і містечках [1, с. 115–118]. До опублікованих джерел належать матеріали, зібрані протоієреєм собору Святої Софії Петром Лебединцевим та опублікованими 1892 р., згадуються кальницькі протопи Іоанн Краснолуцький, Самуїл Яворський та інші, які активно відкривали нові уніатські храми в містечках Оратові, Балабанівці, Конелій [11, с. 510, 513].

Історіографія проблеми пройшла кілька етапів: від Берестейської унії 1596 р. і до 1917 р., коли священнослужителі вивчали окремі аспекти церковної історії, як це зробив П. І. Орловський. На початку ХХ ст. до цієї проблеми зверталися Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич, Іван Франко [14]. У радянську добу ця проблема практично замовчувалася. Активно вивчалися ці соціальні та релігійні питання зразу ж від здобуття Україною незалежності й до сьогодення.

Найвагоміший внесок у розвиток цієї проблеми зробили представники львівської історичної школи Микола Крикун та Ігор Сковчиляс. Власне, І. Сковчиляс у низці монографічних праць [17] і надзвичайно ґрунтовних статтях запровадив у науковий обіг великий масив документальних матеріалів, висловив принципово нові оцінки [19]. Ці аспекти знайшли концентрований виклад у текстах його дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора історичних наук [20]. У цих дослідженнях автор побіжно зупинявся на історії кальницького деканату, наводячи тільки деякі статистичні матеріали. Про “Львівський” період Кальницького намісництва пише Ігор Сковчиляс у новітньому дослідженні, визначає дату його виникнення, акцентує увагу на керівниках, зокрема Теодорі Линевичу та Самуїлі Яворському, як і на конкретній їхній діяльності, подає першому пароху особисту характеристику [18, с. 24, 25, 26, 32–33]. Це дослідження найбільш повно й системно описує історію Кальницького намісництва на основі нових архівних документів, не звертаючись до висвітлення соціальних та релігійних складових питання.

Працюючи над вивченням історії містечка Кальника та його церкви Різдва Пресвятої Богородиці, слід звернути увагу на відсутність матеріалів з історії храму за XVII–XVIII ст. Пошуки привели до вивчення греко-католицького періоду в історії місцевої церкви. Виявлений архівний матеріал дав змогу підготувати низку доповідей для конференцій [7, с. 7–8] та наукових статей, у яких на конкретному документальному матеріалі зробили спробу науково розкрити не тільки історію будівництва храму, його внутрішнього опорядження й наявності богослужбового начиння, але й зупинитися на житті й діяльності парохів, їхній боротьбі за повернення храму православним [8, с. 217–219; 9, с. 74–79].

Низку наукових праць, у яких розглядаються загальні сюжети діяльності уніатської церкви на Правобережній Україні, оприлюднила молода дослідниця, співробітниця Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського Валентина Лось. Авторка підготувала 15 студій [21], які частково відтворюють її ґрунтовне дисертаційне дослідження, у якому здійснила джерелознавчий аналіз, встановила структуру джерелознавчого масиву теми, з'ясувала стан наукової розробки, розкрила організаційну структуру греко-уніатської церкви, її діяльність [22]. Порівняльний аналіз греко-католицької та православної церков, про чесноти кліриків цих конфесій, їхнє ставлення до своїх богослужбових обов'язків, ставлення до парафіян є предметом ґрунтовної монографії Ю. В. Хитровської [27]. Малодосліджену проблему церковної історії другої половини ХІХ і початку ХХ ст. аналізує молода талановита дослідниця із Кам'янець-Подільського в роботі на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук і в її ж 18 публікаціях Б. О. Опря, присвячених життю православних сільських парафіяльних священиків, які займали важливе місце в соціально-становій структурі українського суспільства [28]. Попри використання в цих доробках нових матеріалів, ґрунтовність авторських висновків, ми не виявили в них використання візитаційних документів греко-католицьких храмів як важливого джерела історичного розвитку церковного суспільства на Правобережній Україні, зокрема Кальницького намісництва.

Візитації 1758 і 1782 років Кальницького деканату як важливе джерело вивчення соціально-релігійного життя української спільноти аналізуються в нашому новітньому дослідженні. На фоні опису розвитку церковного кальницького храму розкривається діяльність кальницьких деканів, характеризується їхнє матеріальне й побутове життя [23]. Поза увагою автора залишилися ще три наявні візитаційні документи, які дали б змогу дослідити історію Кальницького деканату в першій треті ХVІІІ і наприкінці цього століття, коли греко-унійна церква в м. Кальнику остаточно буде знищена.

Кальницький уніатський деканат протягом 1730 – 1790 рр. був предметом доповіді дослідниці з Люблінського католицького університету Яна Павла ІІ кандидат історичних наук, ад'юнкта Ірени Водзяновської. Авторка висвітлила зміну кордонів кальницького деканату за цей період, уведення його окремих парафій до інших церковних адміністративних структур, відкриття нових парафій [12] на цій території [2, с. 5–6]. Сподівання побачити більше архівних матеріалів з актосховищ Польської держави не виправдалися, бо це залишилося поза увагою дослідниці.

Отже, наявні документальні джерела й наукова література переконують, що візитаційні документи греко-католицької церкви, й зокрема містечка Кальника дають можливість звернути увагу на необхідність дослідження соціально-релігійного життя її кліриків, ставлення суспільства до запеклої боротьби в перехідний період від греко-католицької до православної віри в кінці ХVІІІ ст.

Найперша візитація кальницької греко-уніатської церкви, яку виявлено, належить до 1726 р. Хто її склав невідомо. Автор лаконічно записав, що місто Кальник належало князю, полковнику військ його королівської милості Чарторийському. У цей час парохом був Василь Лобачевський. Церква збудована з дерева, покрита соломою й лубом. У середині храм прикрашений дуже бідно, зокрема невисокої якості мальовані образи Найяснішої Пані та св. Миколая, до того ж маляр переплутав архієреїв та апостолів. На крилосах є два образи, перед якими

чотири добротних підставки. Царські ворота розмальовані гарно, на них є чудова заслінка. Службовці божі використовували пофарбований процесійний хрест. У храмі було дерев'яне панікадило, панотець під час служби користувався малим Шестодневом, малим друкованим Службником, Псалтирем. У Вівтарі на престолі був Тріод, напрестольний дзвіночок та інше необхідне богослужбове начиння, у тому числі ладан, вино, кадильниця [24, арк. 475].

Наступну візитацію храму в м. Кальник склав у 1730 – 1731 рр. візитатор Гедеон Загачевський. У цей час у Кальницькому крилосі було 24 храми [17, с. cxiv.], деякі храми побудовані на “старому коренні”. Більша їхня частина, на думку І. Скочиляса, була побудована в 1720-х роках [18, с. 33]. Ми вважаємо, що десь у цей час будувалася й кальницька церква, про що свідчать матеріали, підготовлені Гедеоном Загачевським. Ктитором церкви залишається Юзеф Чарторийський, яка уже була повністю покрита лубом, хоча “всередині убого” прикрашена, оскільки немає пожег. Різноманітніший богослужбовий інвентар – три опітрахиллі з різних більш дорогих тканин (камилавки, гараєва і з простої матерії, пошиті із стихарів старих). Священик користувався малим Требником і малим Службником, рукописною Мінеєю, великою в оправі Євангелією, а також у церкві був Апостол, Шестиднев, Тріод, дзвін та бронзова кадильниця. При храмі залишався Василь Лобачевський [25, арк. 330].

Порівняємо зміст двох наступних візитацій за 1758 і 1782 років. У першій протопресвітерській візитації (1758 р.), яку ймовірно провів кальницький декан о. Стефан Комарницький йдеться про церкву в м. Кальнику в ім'я Різдва Пресвятої Діви Марії, побудованої із дубового дерева без підлоги, у якій є чотири намісних образи, двері храму замикаються. Начиння храму складається з Антимінсу (Антиминс) – освячений архієреєм шовковий плат (хустка) із зображенням на ньому покладення Ісуса Христа в труну й обов'язково із зашитою на другому його боці частиною мощей якогось святого мученика. Без антимінса не можна здійснювати Божественну літургію. Слід перерахувати все начиння церкви, назва якого була переказана із оригіналу візитації: “Антимис належний поміж товальями великий вівтар, вкритий обрусами, мальований киворій, що замикається, пара олов'яних ліхтарів, олов'яна пушка, срібний не визолочений священицький келих, один дзвіночок при вівтарі; книги – Євангелія, Службник, Требник львівські, Трефолой, Треоди, Апостол – закордонні*; Процесійний хрест. дві хоругви з полотна. один апарат (?), одна стула (?), два облачення, два гумерали. Цвинтар не обнесений парканом, дзвіниця споруджена, п'ять дзвонів, парохіян – 234 (двори). Грунти (парох) уживає (користується) вільно” [4, арк. 13зв.].

Службу Божу правив у храмі “чесний отець Йосип Поторжинський, презентований від хорунжого Великого князівства Литовського, ясно вельможного князя Чорторийського”, косекрований холмським єпископом Йосипом Левицьким і затверджений київським митрополитом Анатазієм Шептицьким 1820 р. [4, арк. 13зв.]. Отець Йосип Поторжинський мав власний досвід Божої служби, був чулим, старанним, його поважали у містечку, відповідає всім вимогам своєї професії, приділяє велику увагу парафіянам, навчає їх Катихизми, веде спокійне життя. Візитатор, себто кальницький декан з 1757 р. о. Стефан Комарницький, виявив недоліки божої святині – відсутність дерев'яної підлоги й огорожі навколо

цвинтаря. Він рекомендує пароху з допомогою парафіян ліквідувати ці недоліки [4, арк. 14].

Одночасно з кальницькою церквою візитатор 1758 р. звізував 51 храм Кальницького деканату, у тому числі по два кляштори в містечках Лінцях, Липовці та Дашеві.

27 листопада 1782 р. за старим стилем сквирський парох, який одночасно був володарським деканом, провів генеральну візитацію церкви Різдва Пресвятої Богородиці в містечку Кальнику, колятором якої виступає ясновельможний мстиславський воєвода Плятер, а парохом – п'ятдесятилітній Василь Говінський. У цей час у містечку було 150 дворів, де проживало 936 дорослих парохіян і 183 малолітніх [5, арк. 3].

Візитаційний звіт складається із шести частин. У першій описується кальницький деканат і містечко Кальник. Основна увага звернута на опис храму. Візитатор пише, що церква побудована “на сирому місці”, що означає: “споруджена вперше”, хоча ніхто із жителів містечка не пам'ятав, коли конкретно була споруджена. Храм освятив (благословив) за дорученням львівського єпископа кальницький декан Самуїл Яворський, згідно з документом, виданого 27 лютого 1751 р. барським офіціалом Тимотеєм (Тимофієм) Матковським [5, арк. 3].

Церква, як засвідчив візитатор, трьох верха з банями, які завершуються залізними хрестами з “опасанням” (розтяжками). Побудована із дубової деревини, покрита гонтом, а внизу шальована дубовими дошками, мала троє дверей – центральні із західного боку й двоє менших із північної та південних сторін на “залізних петлях”. Двері зачинялися із середини металевими засувками та дерев'яними колодками. Храм освітлювався в день двома рядами вікон: вісьмома верхніми та вісьмома середніми вікнами, на яких ґрат не було.

Внутрішнє оздоблення храму мало: підлогу з липових дощок, розкішний Деїсус (Іконостас) “сницерського різьблення”, фарбований “марципаново” із Царськими Вратами і двома бічними дверям. “Менса у Вівтарі Великому прекрасна з обходом, на якій різьблений сницерської роботи Вівтарик, мальований під срібло та золото, з образом Господа Ісуса Назарейського, оббита довкола килимом та вкрита трьома чистими скатертинами (обрусами)” [5, арк. 3]. На престолі новий сницерської роботи Ківорій – ковчег для освяченого хліба, або, як ще його називають, дариниця, Святе причастя в покритій пристойним велюром срібній визолоченій Пушці, на чистому Корпоралі, Священний Єлей в олов'яних Мирницях, Антеминс найяснішого митрополита всієї Руси Смогоржевського з непорушними реліквіями, пречудовий Жертовник пофарбований зовні та всередині. Біля храму є незавершена дзвіниця та неогороджений цвинтар [5, арк. 3].

Церковне начиння, за описом візитатора, було значно багатше й різноманітніше порівняно з попереднім описом. Відзначимо, що необхідні богослужбові одяги та покривала були виготовлені з різних дорогих матерій. Як приклад, опишемо: “Апарат (перший) золотий та срібний кольору на білому атласному тлі. із такими ж стулою, подушками та маніпуляторами. Другий – зелений люстринований з такими ж кармазиноювю скамлею, з такими ж стулою, подушками [3] та маніпуляторами, Третій – кармазиновий гредотеровий, з багатою, фіолетовою скамлею, з тієї ж матерії стулою, маніпуляторами та подушками” [5, арк. 3]. У ризниці було два облачення пароха з швабського полотна, а інші чотири з

полотна домашньої роботи. Інші потрібні богослужбові речі опишу, оскільки більшість тогочасних назв важко ідентифікувати так, як вони зазначені в документі: “Два швабських гумерли. Три паски – з шовкової матерії один, а кручених в’язаних два. Належний голубий воздух з гродотворовими чорними берегами. Чотири корпорали, чотири пурифікатори, чотири завіси перед намісними образами – дві голубі блаватні, тетья – зелена, а четверта – червона, а п’ята жовта наполовину атласна перед Архієреєм. Чотири перемітки. Дві плащиниці (покрови)” [5, арк. 4].

Крім вищеназваного начиння, парох під час служби Божої використовував й інші потрібні для служби предмети, а саме: срібну визолочену пушук, два срібні прикрашені келихи, срібний хрест на Вівтарі, одну із двох кадильниць, одна з яких була залізна, олов’яні мирниці, чотири мосяжні ліхтарі, а п’ятий – перед Архієреєм. Використовувалися три хоругви, одна виготовлена із жовтої китайки, друга із шафирової, а третя – карамзину. Було ще дві з простого полотна із намальованими сценами віри Христової та один процесійний хрест. На дзвіниці було чотири дзвони, п’ятий був розбитий. Шостий містився при Вівтарі. У храмі була ікона Христових Страждань.

Соціальні зміни в церковному житті характеризуються й тим, що греко-католицькі достойники й парохі звертали увагу на пристойне забезпечення храму богослужбовою літературою. Оскільки Правобережна Україна – це перетин східної й західноєвропейської релігійних культур, що чітко відбивається в різнобічних книгах. Зокрема, у храмі було дві московські Євангелії, один уніатський та один почаївський Службеник, пристойно оформлений переплетеною палітуркою із золотим корінцями, а також Трифологон, Часослов, Псалтир четвірковий, Апостол – всі були московського друку. Парох використовував почаївський та уніатський Требники, почаївські Акафісти вісімкові [5, арк. 4].

Проводячи Службу Божу в зимові дні та вечірні години, клір церкви використовував чотири Вівтарні свічки в чотирьох грубо зроблених підсвічниках, а також 12 братських свічок. Свічки виготовляли із власного воску, котрий збирали із 17 пнів пасіки. На час візитації при церкві було 20 ок воску в запасі. При церкві була “школка для дяка та братська халупа через сіни, а також 70 рублів грошей готівкою, і 50 рублів заборгованих” [5, арк. 4]. Остання частина фрази про заборговані гроші переконую в тому, що церква, мабуть, займалася видачею позик місцевим жителям, або про не своєчасне оплачування церковних зборів мешканцями містечка.

16 серпня 1760 р. власник м. Кальника Костянтин Людвик Плятер, мстиславський воєвода, староста ліфляндський у Горенці (Горуці) підписав і скріпив власною печаткою із червоного лаку фундушний документ, який регулював земельні, податкові й соціальні права кальницького церковного кліру. Цього ж року ця ерекційна грамота була внесена в актові книги Радомисльської унійної консисторії. Зміст цього документу, виданого згідно з волею Апостольської Святої столиці, який попередньо схвалив холмський та Бельський єпископ Феліціян Володкович, надавав кальницькому пароху Василю Поторжинському “по вісімнадцять днів ґрунту на три руки, а також на двадцять косарів сіножаті, та особливе місце для пасіки, одразу їх звільняють від усіх загалом належних до різновиду назвам двірським та інших яких би то не було званих податків, а саме чиншів, осипів, повозів, бджільних, овечих та збіжжєвих десятин. При цьому

дозволяю цьому ж кальницькому парохіві помел без черги у тамтешніх млинах, а також викурювати горілки три рази на рік, тільки для власного вжитку, одначе з тією умовою, щоб сповістив” [5, арк. 4] керівників чи орендарів маєтку. Деклароване мною в цьому документі є вічним і, зокрема, для моїх спадкоємців.

Садиба парафіяльного священика розмішувалася із заходу сонця біля церкви. На ній були: будинок, клуня, комора, пекарня та велика пошта сніпками стодола, шпихлір, стайня та інші будівлі, споруджені власним зусиллям “того й. м. кальницького декана та пароха”.

На час візитації кальницьким парохом був Василій Говинський, призначений митрополитом Цілої (Всієї) Руси Ясоном Смогоржевським, від імені якого документ до церкви Різдва Пресвятої Богородиці 18 січня 1782 р. видав брацлавський офіціал отець Іван Любинський. Кандидатура цього пароха 18 квітня 1780 р. отримала схвалення власника містечка Плятера. На цей час у містечку було 150 господарів (дворів), у яких мешкали 936 душ працездатних і 183 особи до 15 років, які ще не сповідалися і вважалися дітьми [5, арк. 4].

Візитатор отець Григорій Лапинський мав розмови з кальничанами, під час яких з’ясував, що кальницький парох і декан Василь Говинський сумлінно виконує свої пастирські обов’язки, є дбайливим і чулим священиком, переповідає своїм парафіянам Слово Боже, навчає дітей Катехизму, оголошує в церкві упродовж трьох тижнів після завершення служби Божої пари парафіян, які бажають одружитися, при цьому вимагає від них причастя перед шлюбом, забороняє молоді містечка нічні побачення [5, арк. 4 зв.]. Парафіяни виявляють старанність і повагу до отця й церкви, стараються оздоблювати храм, жертвують гроші на його потреби, є набожні й не дотримуються ніяких забобонів, не чинять ніяких непристойностей.

Отець Василь Говинський, висвячений у пароха митрополитом Феліціаном Пилипом Володкевичем 1775 р., старанно вів церковну документацію, у тому числі метричну книгу, у якій заносив прізвища й імена народжених, пошлюблених та померлих, розв’язував прострочені церковні борги, склав реєстр усіх церковних речей, стежив за своєчасною фіксацією приходів та видатків церкви, обрали ключника, який відповідав за збереження храмових грошей, скринька, у яких вони зберігалися, замикалася на два замки, ключі від яких були: один в ключника, інший – у ктитора. Щорічно парох заслуховував щорічні рахунки шинкарів та канунових титорів. Він приділяв належну увагу впорядкуванню цвинтаря та внутрішньому оздобленню храму [5, арк. 4зв.].

1789 року генеральну візитаційну перевірку Кальницького деканату проводив Ямпільський декан Григорій Любанський у присутності превелебного отця Кошланської церкви Андрія Плесецького, який одночасно був Кальницьким деканом. До комісії входили й інші священики навколишніх сіл: Михайло Шидловський, Августин Більський та Василь Плотинецький. Зазвичай візитаційний опис парафіяльної церкви містечка Кальника розпочинався з того, що місто належить Юзефу Плятеру, який і опікувався місцевим храмом. Храм розміщувався на піднесеному, не впорядкованому горбку, в оточенні селянських садиб, збудований з дубових обтесаних з чотирьох сторін брусів. У плані церква хрестоподібна з трьома вежами (банями), на яких встановлено по металевому хресту, центральний з них – позолочений. Зруб мав два яруси вікон: у нижньому б

квадратних і 2 круглих, без ґрат, а на вищому – 6 круглих. Перед входними дубовими дверима був відкритий ганок, який вінчався маленькою банькою.

У середині храм мав добру дубову підлогу. Чудовий Іконостас (Деїсус) п'ятиярусний, оздоблений різьбленими позолоченими пілястрами, пофарбований у зелений та шефіровий кольори. На стіні висіла намальована широка ікона, так зване "Небо", ікона Ісуса, намальована на дощечках без прикрас, Божої Матері, копія Честеховської Божої Матері. Священик користувався й іншим церковним начинням, яке порівняно з попередніми візитаціями було більш ошатніше й дорожче, виготовлене із різних, навіть з іноземних матеріалів: ложечки, два позолочених келишки, два антимици, подаровані Феліціаном Филиппом Володкевичем, два бронзових вітварних ліхтарі (підсвічники), один бронзовий круглий ліхтар, одна бронзова кадьниця, ще одна біла композиційна (?) кадьниця, один бронзовий дзвіночок, чудовий вітварний срібний хрест на ківорії з позолоченими "особками". У храмі була необхідна Богослужбова література та одяг пароха для богослужіння.

Парохом й одночасно кальницьким деканом раніше був Василь Говінський, який побудував садибу на ділянці розміром 113 x 102 ліктів. Після смерті пароха його вдова вийшла заміж за Героніма Марковського. Кальницький парох вільно використовував землю, яка перебувала у "різних руках" (різних частинах сільських полів), яку обробляли парафіяни 18 днів, стільки ж часу 20 косарів витрачали на сінокіс. Він був звільнений від усіляких чиншів [26, арк. 1–2 зв.].

Таким чином, візитаційні матеріали, які зберігаються у ДАЖО, в Інституті рукописів НБУВ НАН України та Національному музеї у Львові ім. Андрія Шептицького, переконливо свідчать, що вищі церковні достойники періодично проводили описи церков, зокрема й кальницького деканату. Вони переконують читача в тому, що греко-католицька церква досить жорстко й послідовно контролювала діяльність кліру на місцях, виявляла недоліки, висловлювала побажання для їхнього усунення. Ці документи розкривають розвиток церковного й суспільного життя населених пунктів. Цінність їх ще й у тому, що вони переконливо свідчать про розвиток суспільного, релігійного й культурного розвитку м. Кальника. Використані нами документи не можуть повною мірою детально показати складні сторони розвитку церкви Різдва Пресвятої Богородиці, оскільки описують ці події протягом кількох років. Необхідно продовжити пошук подібних матеріалів з днів створення кальницького деканату й до його ліквідації. Ускладнюють з'ясування конкретних сторін діяльності греко-католицької церкви застарілі, маловідомі й практично не вживані слова. Бажано скласти словнички-довіднички термінів з цієї проблеми, які давали б роз'яснення їхнього змісту, адже церковна тематика сама собою дуже складна й не має належної уваги в дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, с показанием в оной сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеетя и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена // Киевские епархиальные ведомости (далі. – КЕВ). – 1894. – № 5. – С. 115–118.
2. Водзяновска І. Динаміка змін церковної мережі у кальницькому уніатському деканаті на протязі 1730–1790 рр. // Дні науки історичного факультету – 2011: Матеріали

IV Міжнародної наукової конференції молодих вчених, присвяченої 20-річчю незалежності України. – Вип. IV. – Ч. 1. – К., 2011. – С. 5–6.

3. Воздухом називається покривець, яким покривають чашу й дискос.
4. Державний архів Житомирської області (далі. – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 20. – Арк. 13 зв.–14.
5. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 38. – Арк. 3.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 2478. – Арк. 1–2.
7. Казьмирчук Г. Боротьба уніатів і православних кліриків за парафії на прикладі Кальницького деканату / Григорій Казьмирчук // Проблеми історії та історіографії: Програма і матеріали науково-практичної конференції “День науки історичного факультету” – 2011. – К., 2011. – С. 7–8.
8. Казьмирчук Г. Візитаційні інспекції греко–католицької церкви містечка Кальника – важливе джерело соціально-економічного розвитку кліру / Григорій Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., Глухів, 2011. – С. 217–219.
9. Казьмирчук Г. Д. Місто Кальник під владою греко–католицької єпархії / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Ізмаїл, 2011. – С. 74–79.
10. Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1879 року / Микола Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLX. – Кн. 2. – С. 351–367.
11. Матеріали для истории Киевской епархии // КЕВ. – 1892 – № 14. – С. 510, 513.
12. Можливо, київські або московські.
13. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького. – Фонд “Рукописи”. – РКЛ. 1730–1731. – Арк. 330.
14. Орловский П. И. Матеріали для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воєводстве с 1776–1782 гг. / П. И. Орловский – Каменец–Подольский, 1891.
15. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 365, 393.
16. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 24, 25, 26, 32–33.
17. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам’янецька єпархія / Ігор Сkochеляс. – Львів, 2004. – С. 6, 23, slx, slxi, slxiv, slxviii.
18. Сkochиляс І. Намісницька структура Української церкви на Східному Поділлі (Брацлавщина) (Кінець XIV – перша половина XVIII століть) / Ігор Сkochеляс // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. ССLX. – Кн. 1 – С. 17, 24, 25, 26, 32–33.
19. Сkochиляс І. Намісницький поділ Львівсько–Галицько–Кам’яненської православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. (частина 2) / Ігор Сkochеляс // Наукові праці Кам’янець–Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець–Подільський, 2004. – Т. 13 – С. 34.
20. Сkochиляс І. Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело: Дис...канд. іст. наук. – К., 1999.
21. Лось В. Е. Опір уніатської традиції державно-силовим методам впровадження православ’я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / В. Е. Лось // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. IV. – С. 316–326; Її ж. Релігійне життя вірних: особливості виконання релігійних практик уніатським населенням Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 264–272 та ін.

22. Лось В. Е. Історія греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII. – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект. Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.
23. Казьмирчук Г. Д. Візитації кальницького греко-католицького деканату як джерело вивчення соціально-релігійного життя української спільноти / Григорій Казьмирчук // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 57.
24. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького. – Фонд “Рукописи”. Ркл – 11 – 1726.
25. Там само. – 1730–1731.
26. Інститут Рукописів НБУ імені В. Вернадського НАН України. – Ф. 1 – Спр. 2478.
27. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII–XIX століття / Ю. В. Хитровська – К., 2011. – 470 с.
28. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті–1917 р.) / Б. О. Опря Автореф. дис....канд. іст. наук. – Кам’янець-Подільський, 2011. – 19 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Наукові інтереси: історичне краєзнавство, історіографія декабристського руху

УДК 352.07 (477):316.3

ВЗАЄМОДІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ Й ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

У статті робиться спроба з’ясувати теоретико-методологічні аспекти місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства, розкриваються позиції науковців щодо змісту, структури, специфіки механізмів взаємодії між елементами громадянського суспільства і місцевого самоврядування, а також між ними і державою

Ключові слова: міське самоврядування, громадянське суспільство, територіальна громада, держава, публічна влада

В статье делается попытка выяснить теоретико-методологические аспекты местного самоуправления как института гражданского общества, раскрываются позиции ученых относительно содержания, структуры, специфики механизмов взаимодействия между элементами гражданского общества и местного самоуправления, а также между ними и государством

Ключевые слова: местное самоуправление, гражданское общество, территориальное общество, государство, публичная власть